

XX ASRNING 40-80 YILLARIDA O‘ZBEKISTONSSR-DA PAXTA YAKKAHOKIMLIGINING AHOLI TURMUSH DARAJASIGA TA‘SIRI

*Toshkent viloyati yangiyo‘l tumani 14-umumiy o‘rta talim maktabi tarix fani
o‘qituvchisi tomonidan yozilgan maqola*

Tuxtayev Izzatillo Ibodullo o‘g‘li

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asrning 40-80 yillarida O‘zbekistonSSR da paxta yakkaxokimligining aholi turmush darajasiga ta‘siri, xususan aholi salomatligiga yetkazilgan zarar, turli xil kimyoviy vositalarning ishlatilishi, turli xil kasalliklarning kelib chiqishi, va bu ishlarni oldini olish bo‘yicha qilingan ishlar, tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Paxtachilik, komunistik, sotsialistik, sanoatning bir tomonlama rivojlanishi, Orol fojiasi.

THE INFLUENCE OF THE COTTON MONOLOGY ON THE STANDARD OF LIVING OF THE POPULATION IN THE UZBEKISTAN SSR IN THE 40- 80S OF THE 20TH CENTURY

Abstract. In this article, in the 40s-80s of the 20th century, the impact of the cotton monopoly on the living standards of the population in the Uzbek SSR, in particular, the damage caused to the health of the population, the use of various chemical agents, the origin of various diseases, and the work done to prevent these cases, is analyzed.

Key words. Cotton farming, communist, socialist, one-sided development of industry, tragedy of the island.

KIRISH

Paxtachilikda yuz bergan holatlar bevosita aholi turmush darajasiga ta‘sir etmay qolmadi. Uzoq yillar davomida qishloq xo‘jaligi hisobiga sanoatni rivojlantirish

strategiyasi 1970 yillarga kelib yanada kuchaytirildi va qishloq xo‘jaligi mahsulotlari esa tashib ketildi. Ayniqsa, markazning paxta yakkahokimligini mustahkamlash uchun bir taraflama olib borgan siyosati dehqonlarni xonavayron qildi. Sovet hukumatining dastlabki kunlaridan qishloq xo‘jaligini «sotsialistik asosda qayta qurish» shiori «kommunizmga jadal yurish» bilan almashtirildi. Keyinroq «kommunistik jamiyat qurilishini jadallashtirish» va «rivojlangan sotsializm» shiorlari ilgari surildi. Bu shiorlarni amalga oshirish borasida kommunistik mafkura betinim ishlab, millionlab tonna xom ashyo yaratuvchisi dehqonning moddiy farovonligi, ijtimoiy-madaniy turmush saviyasi ko‘tarilmadi, aksincha qishloq aholisini talashga qaratilgan soliq to‘lash siyosati qo‘llanilib, sut, go‘sht mahsulotlari uchun maxsus soliq joriy qilindi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

XX-asr 60-yillarning o‘rtalaridan boshlab qishloq xo‘jaligini qayta tiklash uchun qabul qilingan tadbirlar qog‘ozda qolib ketdi. 1970-yildan boshlab ishlab chiqarish ko‘rsatkichi pasayib, 9-besh yillikda ijtimoiy mahsulotlarning umumiy miqdori 7,2 foizga, 10-besh yillikda 5,7 foizga, 11- besh yillikda esa 3,6 foizga tushib qoldi. Milliy daromad ko‘rsatkichi nisbatan, 6,8, 5,7, 3,3 foizdan iborat bo‘ldi. Shuningdek mehnat unumdorligi ham yildan-yilga pasayib, 11-besh yillikda 0,7 foiz bo‘ldi. 1970-yillar o‘rtalariga kelib kapital mablag‘larning asosiy qismi yangi yerlarni o‘zlashtirishga sarflandi. Xo‘jaliklararo integratsiya bahonasida «yirik jamoa xo‘jaliklari» barpo etilib, qishloq xo‘jaligini «agrar fabrika»ga aylantirishga katta miqdordagi mablag‘lar jalb etildi. Natijada ijtimoiy sohaga ajratilgan kapital mablag‘ kamaydi yoki 1966–1970 yillardagi 21,9 foizdan, 1970–1980 yillarda 19,4 foizga tushib qoldi. «Rivojlangan sotsializm» sharoitida sanoat mahsulotlarining narxi 60 foizga, qishloq mahsulotlari esa 3 barobarga sanoat mahsuloti narxidan kam oshirildi. Oqibatda, davlat ulgurji, chakana xarid narxlari nomuvofiqligi vujudga kelib, ular o‘rtasidagi birlik va o‘zaro aloqadorlik buzildi. Qishloq xo‘jalik mashina va ehtiyot qismlari, yoqilg‘i va mineral o‘g‘itlarga baholarning xarid narxlari muttasil oshirib borildi. To‘g‘ri, 1960–1980 yillar ichida sovet hukumati paxta xom ashyosi xarid narxlarini

o'zgartirish buyicha 22 marta qaror qabul qilgan. Paxtachilikda muttasil ishlab chiqarish xarajatlari ko'payib bordi. Yerni shudgorlash, chigitni ekish, mavsumiy agrotexnika, etishtirilgan hosilni yig'ib-terib olish, ortish-tushirish, paxta tayyorlash zavodi va punktlariga topshirish jarayonlari ishlab chiqarish xarajatlari hisoblanadi. Afsuski, bu xarajatlarni hisob-kitob qilish, tahlil etish va nazorat qilish yalpi hosilni ko'paytirish bahonasida e'tibordan chetda qolib ketdi. Natijada, qishloq xo'jaligida elektr energiyasi, yoqilg'imoylash materiallari, mashina va agregatlar, mehnat resurslari, tayyor mahsulot va moliyaviy imkoniyatlar o'z holicha ishlatildi. Chunonchi, 9,6 foiz moddiy xarajatlar xom ashyoning qariyb 95 foiz tannarxidan iborat bo'ldi.

NATIJALAR

Paxtachilikda pirovard mahsulot ishlab chiqarish faqat «yalpi» mahsulot etishtirishga qaratilgan edi. Shu munosabat bilan xo'jaliklarning o'z-o'zini mablag' bilan ta'minlashga qaratilgan iqtisodiy rag'batlantirish tizimini joriy etishga ruxsat berilmadi. Ayni paytda bu holat qishloq xo'jaligi tarmoqlarida nomutanosiblikni keltirib chiqardi. Ikkinchidan, xomashyodan olinadigan paxta tolasi yoki lint, kunjara hamda qayta ishlashdagi barcha mahsulotlardan keladigan daromadlar dehqon qo'lga borib tegmadi. Uchinchidan, paxtakorlar va paxtani qayta ishlovchilar o'rtasida tolaning chiqishiga qarab belgilanadigan hisob-kitoblar yo'lga qo'yilmadi. To'rtinchidan, asosan xom ashyoni ko'paytirishga qaratilgan siyosatga muvofiq paxta tolasiga qo'yilayotgan narxlarni markaz belgilab, xorijga sotib katta foyda oldi. Beshinchidan, paxta moyi olishda ham bir qator kamchiliklarga yo'l qo'yildi. Jumladan, chigitning moylik darajasi va miqdori yildan-yilga kamayib bordi. chunki paxtachilikdagi qo'shib yozish va ko'zbo'yamachiliklar natijasida 19 yog'-moy korxonalarini uchun zarur bo'lgan 3 million tonna chigit o'rniga 3 million tonna yoki 83 % chigit bilan ta'minlandi. 1970–1985 yillarda ichida mineral o'g'it, texnika, yoqilg'i mahsulotlarining narxi 1,6 barobarga oshgan bo'lsa, paxta xom ashyosi narxlari esa faqat 12 foizga ko'paydi. Shu bois jamoa xo'jaliklarda tannarx 40 dan 24 foizga,

davlat xo‘jaliklarida esa 28 dan 7 foizga tushib ketdi. Volyuntaristik va sub‘ektivistik ruhda qabul qilingan qarorlardan biri bu 1960 yillar boshida aholi ixtiyoridagi chorva mollarining sonini chegaralab qo‘yilishidir. Bu qarorga muvofiq har bir oilada to‘rtta mayda tuyoqli va bir bosh qoramol hamda ma‘lum hisobdagi parranda boqish belgilandi. Shahar va sanoat joylarida esa molning har qanday turini boqish man qilindi. Chegaralashdan norozi bo‘lgan ko‘pgina oilalar bor mollarini ham sotishdi yoki yo‘q qilishdi. Jamoa xo‘jaliklaridagi ot, tuya va eshak fermalari tugatildi, shaxsiy xo‘jaliklarda ot va tuyalardan foydalanish taqiqlandi. 1961–1975 yillar otlarning soni 109,5 mingtaga kamaydi. Bu noqonuniy mahsulotlari bilan ta‘minlab kelgan bo‘lsa, endi iste‘molchilar safiga qo‘shildilar. Bundan tashqari, jamoa xo‘jaliklardagi qo‘y va echkilar mutlaqo kamaydi. Samarqand viloyatining Narpay tumanidagi «Oktyabr» jamoa xo‘jaligida 1958 yildagi 52 ming 306 ta qo‘y va echkilardan 1963 yilda 26,6 mingtasi qoldi. Xo‘jalikda 1,5–2 tonna go‘sht etishtirishga chek qo‘yildi. Shuningdek har bir xonadonlarga qo‘zilash mavsumida qorako‘l terisi olingan yosh qo‘zichoq go‘shlarni tarqatish ham to‘xtatib qo‘yildi. Paxtachilikni yanada rivojlantirish maqsadida 1972 yil 30 mayda O‘zbekiston hukumati qabul qilgan «Respublika jamoa xo‘jaliklarida kapital qurilishni yaxshilash va kichik qishloq tizimini tugatish tadbirlari to‘g‘risida»gi 587 qaroriga muvofiq, 1973–1975 yillar ichida 250 ming qishloq oilasini o‘z ichiga olgan uch mingdan ortiq kichik qishloqlar yo‘q qilindi. 1975-yil iyun oyidan boshlab, uy-joy qurish shirkatlari tuzilib, o‘zbek qishloqlarining buzilishiga olib keldi. 1980 yil o‘rtalariga kelib, shaxsiy tomorqaning o‘rtacha hajmi me‘yordagi 13 sotixdan avval 10, keyinchalik 8 va 4 sotixga tushirildi. Shu bois qishloq aholisi bir bosh sigirni ham boqishga imkon topa olmagan. Mol boqish uchun tomorqasiga aksariyat xonadonlarda makkajo‘xori va beda ekilgan. Soyasi tushmasin, deb o‘rik, olma va boshqa mevali daraxtlar ham kam ekilgan. O‘zbekistonda aholi jon boshiga ho‘l meva va sabzovot iste‘moli 170–173 kg, sobiq Ittifoqda esa 260–270 kg ga to‘g‘ri kelgan. Darhaqiqat, shaxsiy yordamchi xo‘jaliklar O‘zbekiston aholisining iste‘molidagi 61 foiz urug‘li, 10 foiz rezavor mevalarni, 17 foiz yong‘oqni, 80 subtropik va 2,5 foiz

sitrusli mahsulotlarni etkazib bergan. Bundan tashqari, aholi jon boshiga 30 kg go'shtning 20,7 kg, 187 kg sut mahsulotlaridan 132 kg yoki go'shtning 69, sutning 70, tuxumning 33 foizini etkazib bergan. Ammo qishloq oilasining beshdan bir qismida chorva moli bo'lmagan. Atrof-muhitni buzilishga olib kelgan sabablardan yana biri, paxtachilik uchun kerakli mineral o'g'itlarni yetkazib beruvchi kimyoviy zavodlarni qurilishidir. Ilmiy izlanish jarayonida shunga guvoh bo'ldikki, ya'ni O'zbekistonni har bir zonasi ob-havosini buzish uchun, ataylab, kimyo zavodlar qurilgandek tuyuladi. Farg'ona vodiysida Qo'qonda ikkita, Toshkent vodiysidagi Chirchiq va Olmaliq zavodlari, Zarafshon vohasidagi Samarqand va Navoiy kabi kimyo zavodlari shular jumlasidandir. Bu zavodlardan tarqalgan badbo'y hidlar va behisob chiqindilar atrof-muhitnigina zararlab qolmasdan, balki odamlarning salomatligiga ham bevosita salbiy ta'sir etdi. Ayniqsa, Samarqand va Olmaliq kimyo zavodlarida to'planib qolgan 60 tonna fosfogips, qishloq xo'jaligida ishlatilayotgan 12-14 ming tonna pestitsidlar, shahar avtomobil transportining 60–70 foiz ob-havoni buzishi hamda qariyb 30 mln tonna chiqindilar, har yili 350 ming tonna qattiq va gazzimon chiqindilarning 60 foizi, 13 mingdan ortiq ifloslantiruvchi manbalarning 50 foizi, 470 ta korxonalar atrof muhitni zararli moddalar bilan muntazam bulg'ab turgan. Masalan, Navoiy shahrining o'zida har yili qariyb 129 ming tonna zaharli moddalar havoga tarqalgan. Elektr-kimyo zavodi yil davomida 482 tonna zaharli gazlar, 50 tonna inson salomatligi uchun o'ta xavfli sulfat kislotasi, 35 tonna sulfat oksidi chiqindi sifatida havoni zararlab kelgan, zaharli ximikatlarning 980 tonnasi, jumladan, 32 tonnasi ammiak kislotasi, 3920 killogramm ammiak changi, 98 tonnasi metilaklirod moddasi, 392 tonnasi azot kislotasi oksididir. «Navoiy azot» birlashmasidan 10,4 tonna zahri qotil atrof-muhitni, yerni, suvni va havoni bulg'agan. Sement zavodi 22 ming 137 tonna zararli changni, Navoiy GRESi esa 20 ming 342 tonna zaharli oqavani chiqarib turgan. Shu tufayli Navoiy tuman aholisidan 1988-89 yillarda ming kishi, jumladan 556 tasi o'ta og'ir oshqozon-ichak kasali, 91 tasi engil ko'rinishdagi sariq, 31 tasi tif va paratif, 31 tasi qoqshol, 21 tasi brutsellyoz bilan og'rigan. Shu tumandagi birgina Xonchorbog'

qishlog'ida 540 boladan 240 nafari turli kasalliklarga chalingan. Ma'lumki mutaxassislarning fikricha, odamlarning salomat bo'lishi uchun 17-20 foiz irsiy kelib chiqish va boshqa biologik qonunlar, 45-50 foiz turmush tarzi, 17-20 foiz esa atrofni o'rab turgan tabiiy va tashqi muhit ta'sir etar ekan. Haddan tashqari gerbitsid va pestitsidlarni ishlatilishi, Orolni o'lik dengizga aylanishi va boshqa sabablarga ko'ra ekologik tanazzul yuz berdi. Chunonchi, O'zbekistonda 1986-yil mingta tug'ilgan chaqaloqdan 46,2, Qoraqalpog'istonda 69,6, Surxondaryo viloyatida – 57,7, Farg'ona vodiysida – 50,0 tasi nobud bo'lgan. Shuningdek Bahoriston, Qiziriq, Uchquduq, Nukus va Buzatov tumanlarida esa go'daklar o'limi 80 dan 118 tagacha bo'lgan. Ma'lumki, turg'unlik yillarida O'zbekistondagi 150 ming yuqori sinf o'quvchilari erta bahordan boshlab, ekish, chopiq, paxta terimining so'nggi kunlarigacha (ba'zi yillari dekabr oyini oxirigacha) sharoiti yo'q bo'lgan dalashiyponlarida yoki boshqa maqsadlarda qurilgan (omborxonalar yoki traktor uchun moslangan) binolarda uylariga bormasdan, yotib paxta terdilar. 1965-yildan boshlab 7 sinf o'quvchilari, 1970 yillarga kelib esa 5 sinf o'quvchilari xam ularning safiga qo'shildilar. Qishloq va tuman markazidagi barcha maktablar hamda hatto katta shaharlardagi ayrim maktablar paxta mavsumiga yopilgan va ularning o'quvchilari esa «paxta fronti»ga jo'natilgan. Bunday «eksperiment» yoki «tajriba»lar natijasida qishloq maktablarida ta'lim olayotgan 12-17 yoshdagi o'gil bolalarning 30 foizida, qizlarning esa 68 foizida tabiiy o'sish jarayonlari buzilgan va ularda funksional etishmovchiliklar tibbiy tekshirish davomida kuzatilgan. Qishloq maktablarida yil davomidagi o'qitish nari borsa 4-5 oyni tashkil etgan. Oqibatda, maktab dasturidagi fanlar «ekspress» usulida o'tilib, attestat berib yuborilavergan. 1987-yil qishloq maktablarini bitirgan shaharlik o'quvchilarga Karaganda 3 hissadan kam qismi institutlarga kirgan yoki 5-7 foizi imtihonlardan muvaffaqiyatli o'tgan. Natijada o'gil va qiz bolalarning uchdan ikki qismi maktabni bitirgandan so'ng qishloq sharoitida ishlashga majbur bo'lgan. Qishloq maktablarini qurish rejasi kam hollarda bajarilgan. Masalan, 1985 yilda 1975-yilga nisbatan 14 foiz, 1981-1985 yillarda esa 1971-1975 yillarga nisbatan 11,5 foiz qishloq maktablari kam

qurilgan. Shu yillar ichida o'qituvchilarning ishdan ketib qolish hollari 35 foiz bo'lib, ba'zi bir fanlar umuman o'tilmagan, ota-onalarning umuman ta'lim ma'lumoti 46,7 foizni tashkil etgan. 1966 yilda maktabgacha tarbiya muassalari kam bo'lganligi uchun 50 foizdan ortiq bolalar jalb etilmagan yoki bor bog'chalar noqulay binolarda joylashgan. Qoraqalpog'iston, Surxondaryo, Qashqadaryo viloyatlarining ko'pgina xo'jaliklarida maktabgacha tarbiya muassalari umuman bo'lmagan. 1986 yilda maktabgacha bolalarning 34 foizi bog'chaga jalb etilgan shu yilda har bir yuz bolaga 7,2 ta o'rin to'g'ri kelgan, bu ko'rsatkich 1980-yilda 9,8 tani tashkil etgan, ya'ni sobiq Ittifoq bo'yicha taqqoslaganda qariyb 2 barobar kam bo'lgan. Muttasil paxta miqdorini ko'paytirish, ekin maydonlarining o'ta sho'rlanishi, mineral o'git va zaxarli kimyoviy vositalarning ayovsiz qo'llanishi atrof-muhitga, suv manbalariga, ayniqsa, odamlar salomatligiga salbiy ta'sir etdi. Uylamasdan, rejasiz va ilmiy ko'rsatmalarga amal qilmasdan tabiatdan foydalanish, mahalliy ichki imkoniyatlarni mensimaslik usulida ish olib borilib, ma'muriy-buyruqbozlik boshqaruvi tazyiqiga muvofiq cho'llar, qiradirlar va boshqa foydalanishga yaroqsiz yerlar o'zlashtirilib, Orol havzasida sug'oriladigan yerlar maydoni 6,9 mln. gektarni tashkil etdi. 1960-1985 yillar 1,5 mln. gektar yangi er o'zlashtirilgan bo'lsa, Orol atrofidagi 3 million gektar yer cho'lga aylandi. Mutaxassislarning hisob-kitoblariga ko'ra Orol dengizi tubida 10-11 mlrd. tonna tuz yigilgan bo'lib, dengiz o'z qirg'og'idan 100 kilometr ichkariga chekindi va uning tubida 33 ming kvadrat kilometrlik yaroqsiz maydon hosil bo'ldi. 1975-yildan boshlab, dengiz tubidan uchayotgan 100 mln. tonnalik minerallashtirgan tuzli-qum to'zoni uzunligi 400-500 kilometr eni esa 50-60 kilometr dagi maydonlarni zararlangan. 1983-yildan boshlab Orol dengizida baliq urchimaydigan bulib, dengizni suvi o'ta (22 gr) sho'rlanib ketdi..Shunday qilib Orol bo'yi regionini ekologik halokatli zonaga aylandi. Tabiiyki, bu nafaqat Orol dengizi xavzasi, balki O'zbekistondan tashqari Qozog'iston, Turkmaniston, Tojikiston xalqlarining ham yashash ahvoli yomonlashdi. Yangi yerlarni o'zlashtirish bahonasida qumlik va tuzli maydonlarda yerlarning tuzini kamaytiradigan, tuproqni eroziya (emirilish)dan saqlaydigan va

chorva mollari uchun yem-xashak, ro'zgorda yoqilgi sifatida foydalansa bo'ladigan o'simlikzorlarni shiddat bilan o'zlashtirib yuborilishi xam atrof-muhitni buzilishiga olib keldi.

XULOSA

Xulosa: xulosa qilib aytadigan bo'lsak sobiq Sovet davatining manfaatlariga to'lig'icha O'zbekiston SSR dagi jamiyki mavjud sanoat korxonolari yer-osti va yerusti boyliklari qolaversa paxtachilikni yuqori darajada rivojantirib markazning ehtiyojlari uchun sarflanib to'panib boravergan. O'zbekiston SSRdagi aholini yashash darajasi ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli inobatga olinmagan. Paxtachilikni kuchayib borishi aholini hayot tarzini yomonlashtirib boravergan turli xil zaharli moddalarning aholi salomatligiga ta'siri ortib boravergan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- 1.Марасулов Ш.П Ўзбекистонда тўқимачиликнинг ривожланиши Тошкент: Билим, 1972. 36 б.
2. Жураев М., Урулин Р.Н Узбекистоннинг янги тарихи иккинчи китоб - Тошкент: шарк, 2000. 520 б.
- 3.Shamsutdinov R. Vatan tarixi (O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida) III jild, to'ldirilgan, qayta ishlangan ikkinchi nashri. -Toshkent: Sharq, 2010. - 496 б.
4. Jo'rayev N., Karimov Sh. O'zbekiston tarixi -Toshkent: Sharq, 2011. 720 б.
- 5.Usmonov Q., Sodiqov M., Burhonova S. O'zbekiston tarixi. -Toshkent: 2006. 520 б.
- 6.To'xliyev N Paxta yakka hokimligi (Monokultura) haqida // Yoshlik 1989. 7 son.
- 7.Сарыбаев М.К. История хлопководства Каракалпакстана (1873-1941 г.г.): Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. - Нукус, 1998. - 20 с.
- 8.Саидов Х. Большевики в борьбе за хлопок.: Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. - М., 1950. - Сарыбаев М.К. Политика хлопковой монокультуры советской власти в Каракалпакстане и ее последствия (1917-1990 г.г.): Автореф. дисс. ... докт. истор. наук. - Ташкент, 2008. - 47 с.
- 9.Саъдуллаев И. Борьба трудящихся Узбекистана в борьбе за дальнейший подъем хлопководства: по материалам Сурхандарьинской области в 1959-1970 гг.: Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. - Ташкент, 1975. - 23с.
- 10.Сиддикова Б. Социально-экономические аспекты развития совхозного производства Узбекистана в 1965-1985 г.г. Опыт, уроки и проблемы.: Дисс. ... докт. истор. наук. - Ташкент, 1994. - 291 л.
- 11.Султанов Э. Деятельность Компартии Узбекистана по укреплению партийных организаций и повышению их роли в подъеме хлопководства в годы семилетки (1959-1965 г.г.): Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. - Ташкент, 1967. - 25 с